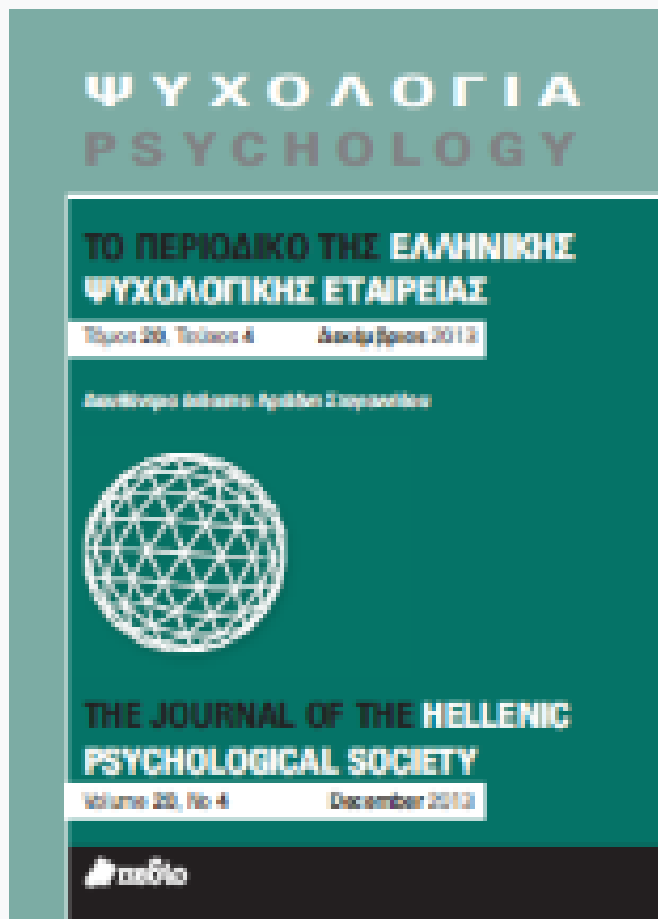

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 20, No 1 (2013)

The emergence of xenophobic self within the contemporary Greek social experience: Findings based on focus groups

Αναστασία Ζήση, Σωτήρης Χτουρής, Μιχαλίτσα Χίου, Μάλαμα Ρενταρή

doi: [10.12681/psy_hps.23520](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23520)

Copyright © 2020, Αναστασία Ζήση, Σωτήρης Χτουρής, Μιχαλίτσα Χίου, Μάλαμα Ρενταρή

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Ζήση Α., Χτουρής Σ., Χίου Μ., & Ρενταρή Μ. (2020). The emergence of xenophobic self within the contemporary Greek social experience: Findings based on focus groups. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 20(1), 68–81. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23520

Η ανάδυση του ξενοφοβικού εαυτού στην τρέχουσα ελληνική κοινωνική εμπειρία: Ευρήματα από ομάδες εστίασης

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΖΗΣΗ¹, ΣΩΤΗΡΗΣ ΧΤΟΥΡΗΣ²

ΜΙΧΑΛΙΤΣΑ ΧΙΟΥ³, ΜΑΛΑΜΑ ΡΕΝΤΑΡΗ⁴

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τη θεωρητική συζήτηση των ευρημάτων που βασίζονται σε 14 ομάδες εστίασης με αντικείμενο μελέτης τη ξενοφοβία και το ρατσισμό, τις ατομικές και τις συλλογικές αντιδράσεις των γηγενών απέναντι στην παρουσία των μεταναστών κάτω από τις τρέχουσες συνθήκες της οικονομικής και πολιτικής κρίσης που βιώνει ο πληθυσμός της χώρας. Οι ομάδες εστίασης ενδιαφέρθηκαν για το πώς αυτές οι συνθήκες επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο γηγενείς και μετανάστες συνυπάρχουν, τις καθημερινές τους εμπειρίες, το είδος και την ποιότητα των διαμορφωμένων σχέσεων. Η ανάλυση περιεχομένου επικεντρώθηκε στις γραμμές επιχειρημάτων και τις «λογικές» που οι συνομιλητές ανέπτυξαν κατά την παρουσίαση των θέσεων και των εμπειριών τους σε θέματα μετανάστευσης και μεταναστών. Η ανάλυση των ποιοτικών ευρημάτων οδήγησε στις ακόλουθες τέσσερις θεματικές: (α) η ξενοφοβία ως άρνηση του ξένου και ως μη σχέση, (β) η ξενοφοβία ως αντίδραση που προέρχεται από την παράσταση του γηγενούς πολίτη ως δικαιούχου πόρων, (γ) η ξενοφοβία ως αμφίσημη κατάσταση, και (δ) η πολιτική παραγωγή της ξενοφοβίας. Σ' ένα πλαίσιο δομικής βίας που χαρακτηρίζει την τρέχουσα κοινωνική εμπειρία της χώρας, η συγκρότηση του ξενοφοβικού υποκειμένου αναδύεται ως γεννήτρια μίας αρνητικής διαλεκτικής της υποκειμενικής και της συλλογικής ξενοφοβίας.

Λέξεις-κλειδιά: Ξενοφοβία, Ρατσισμός, Ομάδες εστίασης, Ανάλυση περιεχομένου, Διαμορφωμένες σχέσεις

1. Διεύθυνση: Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Κτίριο Περιβάλλοντος, Λόφος Πανεπιστημίου, Ξενία Β, 81100 Μυτιλήνη, Λέσβος. Τηλ.: 22510 36516. Fax: 22510 36524. E-mail: a.zissi@soc.aegean.gr
2. Διεύθυνση: Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Επιστημονικός Υπεύθυνος της Έρευνας «Κοινωνικές ομάδες με ξενοφοβικές τάσεις». Διευθυντής του Εργαστηρίου Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης. Κτίριο Περιβάλλοντος, Λόφος Πανεπιστημίου, Ξενία Β, 81100 Μυτιλήνη, Λέσβος. Τηλ.: 22510 36526. Fax: 22510 36524. E-mail: Htouris@aegean.gr
3. Διεύθυνση: Ερευνήτρια, Κοινωνιολόγος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Κτίριο Περιβάλλοντος, Λόφος Πανεπιστημίου, Ξενία Β, 81100 Μυτιλήνη, Λέσβος. Τηλ.: 22510 36516. Fax: 22510 36524. E-mail: mchiou@soc.aegean.gr
4. Διεύθυνση: Κοινωνιολόγος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Κτίριο Περιβάλλοντος, Λόφος Πανεπιστημίου, Ξενία Β, 81100 Μυτιλήνη, Λέσβος. Τηλ.: 22510 36531. Fax: 22510 36524. E-mail: socm04019@soc.aegean.gr

1. Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα ευρήματα μιας εμπειρικής μελέτης για την ξενοφοβία και τον ρατσισμό στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη αυτή περίοδο της βαθιάς οικονομικής κρίσης και της κρίσης χρέους της χώρας, όπως αυτή εξελίχθηκε μετά το 2009 και κορυφώθηκε το 2011 με τη δέσμευση της χώρας στους όρους του μνημονίου και της δανειακής σύμβασης. Η παρούσα μελέτη διεξήχθη στη συγχρονία για να εξετάσει μέσα από μια ποιοτική προσέγγιση ορισμένες από τις διαστάσεις της ξενοφοβίας, τις ατομικές και τις συλλογικές αντιδράσεις της κοινωνίας υποδοχής απέναντι στην παρουσία των μεταναστών κάτω από συνθήκες μεγάλης οικονομικής αβεβαιότητας και μιας γενικότερης σε όλα τα επίπεδα (εθνικό, παγκόσμιο) ρευστότητας. Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 διεξάγονται πανευρωπαϊκές και μεγάλης κλίμακας εμπειρικές έρευνες για την ξενοφοβία και τον ρατσισμό που αποσκοπούν στη διαχρονική σύγκριση των αντιδράσεων μεταξύ των διαφορετικών εθνικών κοινών απέναντι στις μειονότητες και τους μετανάστες (Eurobarometer, 1997). Η κριτική για τη θετικιστική προσέγγιση αυτών των ερευνών και η πραγματοποίηση του κοινωνικού που αυτή συνεπάγεται μέσω της εμπειρικής διαπραγμάτευσης και της αποδοχής κανονιστικών προσλήψεων των όρων γηγενής και ξένος (Καφετζής, 2009) μας οδήγησαν να μελετήσουμε την ξενοφοβία και τις διαφορετικές μορφές του ρατσισμού εφαρμόζοντας μεικτή μεθοδολογία. Συγκεκριμένα, συνδυάσαμε την εμπειρική τεκμηρίωση μεγάλης κλίμακας δεδομένων που καλύπτουν ατομικές αποκρίσεις για την παρουσία των μεταναστών με τη διεξαγωγή 16 ομάδων εστίασης (στις 14 συμμετείχαν γηγενείς και στις 02 συμμετείχαν μετανάστες). Σ' αυτό το άρθρο παρουσιάζονται τα ευρήματα των ομάδων εστίασης στις οποίες συμμετείχαν γηγενείς και τη θεωρητικούς συζήτηση.

Σε κοινωνίες μακρόχρονης μετάβασης και μετασχηματισμού, όπως η ελληνική, ο γηγενής πληθυσμός βρίσκεται σε μια διαρκή διαδικασία προσδιορισμού της ατομικής κοινωνικής και οικονομικής-επαγγελματικής του θέσης και σ' έναν αγώνα

διασφάλισης των καθολικών κοινωνικών και πολιτικών του δικαιωμάτων. Αυτό το ιστορικά προσδιορισμένο κοινωνικό πλαίσιο, που από τη μια διατηρεί έντονα τα στοιχεία της προκαπιταλιστικής αγροτικής κοινωνίας και από την άλλη, εντάσσει σ' αυτό δομικά στοιχεία του ύστερου καπιταλισμού (Chtouris, 1990), θεωρούμε ότι αποτελεί όρο για την κοινωνική ανάλυση της ξενοφοβίας. Το φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης σ' ένα τέτοιο μεταβατικό καθεστώς περιφερειακής καπιταλιστικής συσσώρευσης (Χτούρης, 1997) με έντονα τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού υβριδισμού λειτουργεί ως ενδιάμεση ροή παραγωγικών μέσων από τις χώρες του περιφερειακού καπιταλισμού προς τον καπιταλιστικό πυρήνα της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Μ' αυτό τον τρόπο, ο ξένος μετανάστης μετατρέπεται σε μέγεθος συγκριτικής μέτρησης της αξίας της εργασίας, όχι μόνο ως προς την οικονομική της αξία, αλλά και ως προς την αξία της κοινωνικής της προστασίας και της αναπαραγωγής της.

Σ' αυτό το μακροκοινωνικό πλαίσιο, η τρέχουσα κρίση χρέους της χώρας και η δέσμευσή της στους όρους της δανειακής σύμβασης διαμορφώνει μια νέα τάξη πραγματικότητας που είναι η αποδόμηση των εργασιακών και παραγωγικών σχέσεων, η δραματική μείωση μισθών και η γενικότερη κοινωνική δυσμένεια. Η εργασία αποτελεί τη συγκροτητική διαδικασία που διαφοροποιεί την κοινωνική ύπαρξη από τη μη κοινωνική ύπαρξη (Marx, 1890) και η πραγμάτωση αυτής της διαδικασίας συμβαίνει μέσα σε έναν αγώνα ετεροπροσδιορισμού απέναντι σε πρακτικές που εναντιώνονται άμεσα ή έμμεσα στο δικαίωμα για την εργασία και την κοινωνική ύπαρξη που απορρέει από αυτήν (Lukacs, 1986).

Η κοινωνική ψυχολογία των διομαδικών σχέσεων, μέσω της μακράς ερευνητικής της παράδοσης, μπορεί παράλληλα να υποστηρίξει ότι σε χρόνους οικονομικής ύφεσης και υψηλής παρουσίας μεταναστών, οι αντιδράσεις της κοινωνίας αποδοχής απέναντι στους μετανάστες είναι έντονα απορριπτικές (Quillian, 1995). Η θεωρία της ενοποιημένης απειλής (Stephan & Stephan, 2000), το συντελεστικό μοντέλο της ομαδικής σύγκρουσης (Esses, Jackson, & Armstrong, 1998)

που αντλούν από τις κλασικές θεωρίες της ρεαλιστικής σύγκρουσης (Sherif, 1966) προβλέπουν πως οι προσλαμβάνουσες απειλής σε υλικό και συμβολικό επίπεδο παρακινούν την προκατάληψη και τις αρνητικές αντιδράσεις απέναντι στους μετανάστες. Η θεωρία της ενοποιημένης απειλής των Stephan, Ybarra και Bachman (1999) προτείνει τη διάκριση ανάμεσα σε δύο βασικούς τύπους απειλής: τις ρεαλιστικές απειλές (οικονομικές και υλικές απειλές) και τις συμβολικές απειλές (απειλές στις αξίες και τις κοσμοθεωρίες), αλλά και δύο άλλους τύπους απειλής οι οποίοι αναφέρονται ως διομαδικό άγχος (αγωνία από την προσδοκία της αμήχανης ή αρνητικής αλληλεπίδρασης) και αρνητική στερεοτυπία (αρνητικές προσδοκίες για τη συμπεριφορά της εξωομάδας). Όταν οι διαθέσιμοι πόροι είναι περιορισμένοι και μάλιστα αυτοί είναι ζωτικής σημασίας, τότε εμφανίζονται φαινόμενα διομαδικού ανταγωνισμού τα οποία εκδηλώνονται με την απόρριψη των εξωομάδων, όπως οι μετανάστες. Η μετα-ανάλυση ερευνών των Riek, Mania & Gaertner (2006) για τη σχέση πρόσληψης απειλής και διομαδικής μεροληψίας έδειξε πως και οι τέσσερις τύποι απειλών προβλέπουν τις αρνητικές διομαδικές σχέσεις. Προς την ίδια γνωστική-κινητοποιητική κατεύθυνση, το συντελεστικό μοντέλο της ομαδικής σύγκρουσης (Esses et al., 1998) πριμοδοτεί ως εξήγηση της προκατάληψης το διομαδικό ανταγωνισμό για τον έλεγχο των λιγοστών διαθέσιμων πόρων ή για τη διατήρηση της υπεροχής σε συμβολικό επίπεδο. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979), σύμφωνα με την οποία η παρουσία δύο ομάδων σε γνωστικό επίπεδο είναι αρκετή για την εμφάνιση εθνοκεντρισμού, προτείνει την απειλή της ταυτότητας ως εξήγηση της προκατάληψης και της διομαδικής σύγκρουσης. Η θεωρία προβλέπει τρεις στρατηγικές ως αντιδράσεις απέναντι στην απειλή της υποβάθμισης της κοινωνικής ταυτότητας: (α) την ατομική κινητικότητα, όταν τα όρια μεταξύ των ομάδων είναι διαπερατά, (β) την κοινωνική δημιουργικότητα που αφορά στην αναζήτηση νέων, εναλλακτικών τρόπων θετικής διάκρισης υπέρ της εσωομάδας, και (γ) τον κοινωνικό ανταγωνισμό που είναι η άμεση σύγκρουση με την εξωομάδα.

Στη βάση αυτής της θεωρητικής συζήτησης οργανώσαμε τις ερευνητικές μας υποθέσεις ως εξής: (α) Οι νοηματοδοτήσεις των γηγενών για τους μετανάστες καθορίζονται σημαντικά από τον αγώνα τους για την οντολογική τους συγκρότηση μέσα από συνθήκες διομαδικού ανταγωνισμού όπως αυτές διαμορφώνονται από την τρέχουσα συγκυρία και το ευρύτερο οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο προσφέρονται και αφαιρούνται στοιχεία συγκροτητικά αυτής της υπόστασης, όπως μόνιμη εργασία, επίπεδο μισθών, προστασία της εργασίας. (β) σ' ένα άλλο επίπεδο, οι νοηματοδοτήσεις αντλούν από την πολιτική και πρακτική υπεράσπιση της ιδιότητας του «γγενοῦς πολίτη που συγκροτεί την κοινωνική του υπόσταση από τη σχέση του με τον χώρο καταγωγής, την εδαφικότητα και τα δικαιώματα που αισθάνεται ότι απορρέουν από τη διαχρονική του παρουσία σ' αυτόν. Αυτή η ιδιότητα είναι σε αντίστιξη με την ιδιότητα του πολίτη του οποίου οι ηθικές και κοινωνικές αξίες απορρέουν από καθολικές αρχές.

2. Μέθοδος

Ομάδες εστίασης

Τα μέσα συλλογής δεδομένων είναι οι ομάδες εστίασης οι οποίες οργανώθηκαν και διεξήχθησαν κατά το διάστημα Μαΐου-Ιουνίου 2011. Οι ομάδες εστίασης δίνουν τη δυνατότητα για τη συλλογή ποιοτικών δεδομένων εξετάζοντας ταυτόχρονα τους καταστατικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιδράσεις, τα σχήματα λόγου και τις «λογικές» που τα κοινωνικά υποκείμενα αναπτύσσουν. Είναι ένα μέσο συλλογής ποιοτικών δεδομένων που περιέχει στοιχεία καθημερινού λόγου αντανακλώντας παράλληλα τις εμπειρίες και τις διαφοροποιημένες κοινωνικές συνθήκες των συμμετεχόντων.

Οι ομάδες εστίασης σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν ώστε να συμμετέχουν γηγενείς που έχουν καθημερινή εμπειρία συνύπαρξης με τους μετανάστες, όπως είναι οι κάτοικοι περιοχών με υψηλή παρουσία μεταναστών, οι εκπρόσωποι φορέων και θεσμών που σχετίζονται άμεσα με τους μετανάστες και ορισμένοι από τους οποίους συμμετέχουν στη δημόσια συζήτηση, όπως το Συμ-

βούλιο για τους Πρόσφυγες και το Φόρουμ Μεταναστών Αθήνας, αλλά και κοινωνικές ομάδες που έχουν περιορισμένη ή έμμεση επαφή με τους μετανάστες, όπως οι κάτοικοι εύπορων περιοχών. Λόγω της οικονομικής κρίσης, υπήρξε μέριμνα να οργανωθούν ειδικές ομάδες εστίασης με ανέργους και εργαζόμενους σε κατάσταση επίσχεσης. Η δημοσκοπική και εκλογική άνοδος της ακροδεξιάς μας οδήγησε στην οργάνωση συζήτησης με ομάδες ατόμων με αυταρχικές αντιλήψεις.

Τις συζητήσεις συντόνισαν ο Ε.Υ. (Σ.Χ.) και η συντονίστρια (Α.Ζ.) της έρευνας. Οι ομάδες εστίασης διεξήχθησαν αφού οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας για τον σκοπό και το αντικείμενο της μελέτης συμπληρώνοντας ένα έντυπο συγκατάθεσης για τη μαγνητοφώνηση της συζήτησης, είτε σε χώρους που ήταν κοντινοί της καθημερινής τους εμπειρίας (π.χ. αίθουσα δημοτικής βιβλιοθήκης) είτε σε χώρους κατάλληλους για μια ομαδική συνομιλία (π.χ. αίθουσες σεμιναρίων). Ένα πλάνο ημικατευθυνόμενων γενικών ερωτημάτων, που οι βασικοί ερευνητές της μελέτης είχαν προετοιμάσει, αποτέλεσε τη βάση και τα ερεθίσματα για την έναρξη και τη διεξαγωγή της συζήτησης. Τα ερωτήματα αφορούσαν τις απόψεις των συμμετεχόντων για τις σχέσεις τους με τους μετανάστες, τις καθημερινές τους εμπειρίες και τον τρόπο με τον οποίο γηγενείς και μετανάστες συνυπάρχουν. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Ποιες φαντάζεστε ότι είναι οι δυσκολίες των ανθρώπων που μεταναστεύουν σε μια άλλη χώρα; Ποιοι θα λέγατε ότι είναι οι λόγοι που οδηγούν τους ανθρώπους στη μετανάστευση; Ποιο είναι το επίπεδο επαφής σας με τους μετανάστες που ζουν στην περιοχή σας; Πώς αποτιμάτε τις σχέσεις μαζί τους;

Συμμετέχοντες

Τα ευρήματα που παρουσιάζονται σ' αυτό το άρθρο αφορούν στις 14 ομάδες εστίασης που διεξήχθησαν με γηγενείς κατοίκους (N = 82). Συγκεκριμένα, διεξήχθησαν τέσσερις ομάδες με ντόπιους κατοίκους περιοχών με υψηλή παρουσία μεταναστών (Μυτιλήνη, Μενεμένη Θεσσαλονίκης, Πλατεία Βικτωρίας, οδός Καραμανλάκη, Αθήνα).

Η σύνθεση αυτής της ομάδας ήταν άτομα χαμηλής έως μέσης εκπαίδευσης, κυρίως χαμηλού εισοδήματος και ηλικιακό εύρος από 18 έτη έως 65. Δύο ομάδες με δασκάλους και καθηγητές που έχουν υψηλή και άμεση καθημερινή επαφή με μετανάστες (Καισαριανή, Αθήνα), μια με γονείς/μητέρες από σχολή γονέων εύπορης περιοχής με χαμηλή παρουσία μεταναστών (Καλαμαριά, Θεσσαλονίκη). Η σύνθεση αυτής της ομάδας ήταν γυναίκες μέσης ηλικίας, μέσης εκπαίδευσης και μεσαίας εισοδηματικής κατάστασης. Δύο ομάδες από το χώρο της δημόσιας πολιτικής και της ενεργούς εκπροσώπησης των μεταναστών (Φόρουμ Μεταναστών Αθήνας, Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, Αθήνα), δύο με εκπροσώπους φορέων και υπηρεσιών (Κέντρο πρόληψης Δήμου Αθήνας, Αξιωματικοί της Ελληνικής Αστυνομίας), δύο με ανέργους και εργαζόμενους σε καθεστώς επίσχεσης, και μια ομάδα με άτομα οργανωμένα στην άκρα δεξιά ή συντηρητικών/αυταρχικών αντιλήψεων που ως προς τη σύνθεσή τους ήταν επαγγελματίες και συνταξιούχοι με μεσαία εισοδήματα, μέση και ανώτερη εκπαίδευση.

Ανάλυση περιεχομένου

Η ανάλυση περιεχομένου αποτέλεσε την κύρια μέθοδο για την ανάδειξη των θεμάτων που εμφανίστηκαν ως κυρίαρχα, αλλά και ως λιγότερο κυρίαρχα, στο περιεχόμενο των συζητήσεων κατά τη συντονισμένη ομαδική συζήτηση (Smith, 1995). Η ανάλυση περιεχομένου που εφαρμόσαμε ως τεχνική ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων επικεντρώθηκε στις γραμμές επιχειρημάτων και τις «λογικές» που οι συνομιλητές ανέπτυξαν κατά την παρουσίαση των θέσεων και των εμπειριών τους σε θέματα μετανάστευσης και μεταναστών. Η θεματική ανάλυση αποτέλεσε το πρώτο βήμα για τον εντοπισμό, την ταξινόμηση και την οργάνωση των θεμάτων σε επιμέρους διακριτές κατηγορίες οι οποίες αντιστοιχούν σε ευκρινείς λογικές και γραμμές επιχειρημάτων με τα οποία οι συνομιλητές βρέθηκαν να παρουσιάζουν τις θέσεις και τις απόψεις τους σε σχέση με την ξενοφοβία. Το εύρος και η ποικιλία των θεμάτων που προέκυψαν κατά την ομαδική συζήτηση κατέστησε τη θεματι-

κή ανάλυση απαραίτητη προϋπόθεση για το επόμενο βήμα της ανάλυσης που περιλάμβανε την ερμηνεία του συνομιλιακού λόγου από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Στην ποιοτική ανάλυση των ομάδων εστίασης δεν είναι ξεκάθαρο εάν η ομάδα ή το άτομο είναι η μονάδα ανάλυσης (Morgan, 1996). Στη δική μας, το άτομο αποτέλεσε τη μονάδα ανάλυσης, ενώ η αξιοπιστία της θεματικής ταξινόμησης βασίστηκε στη συμφωνία μεταξύ των 4 ερευνητών της μελέτης (Kidd & Parshall, 2000). Το πρωτογενές υλικό που προέκυψε από τις απομαγνητοφωνήσεις ήταν η βάση των επαναληπτικών αναγνώσεων.

3. Ευρήματα

Η ανάλυση των ποιοτικών ευρημάτων οδήγησε σε τέσσερις βασικές θεματικές κατηγορίες, τις οποίες αναπτύξαμε ως άξονες που οργανώνουν τους τρόπους με τους οποίους οι γηγενείς βρέθηκαν να κατανοούν τη σχέση τους με τους μετανάστες, φανερώνοντας τις μορφές συνύπαρξης ή μη μεταξύ τους. Οι θεματικές οι οποίες προέκυψαν από την ανάλυση προέρχονται κατά κύριο λόγο από τις ομάδες εστίασης με τους κατοίκους περιοχών που έχουν έντονη, καθημερινή και άμεση επαφή με μετανάστες (Μυτιλήνη, Μενεμένη Θεσσαλονίκης, Πλατεία Βικτωρίας και οδός Καραμανλάκη, Αθήνα) αλλά και από την ομάδα σχολής γονέων από την περιοχή της Καλαμαριάς στη Θεσσαλονίκη ως ένα παράδειγμα κοινωνικής ομάδας που εκπροσωπεί τα μεσαία εισοδήματα διατηρώντας μόνο περιορισμένη ή έμμεση σχέση με τους μετανάστες. Σε ορισμένα σημεία αυτής της ανάλυσης, οι απόψεις και οι αντιδράσεις των συμμετεχόντων συμπληρώνονται από συμμετέχοντες που έλαβαν μέρος στην έρευνα ως εκπρόσωποι φορέων ή θεσμών (στελέχη της Αστυνομίας και του Κέντρου πρόληψης στο Δήμο Αθήνας).

Η Ξενοφοβία ως άρνηση του ξένου και ως μη σχέση

Οι συζητητές των ομάδων εστίασης (Ο.Ε.) οι οποίοι όπως φαίνεται από τα αποσπάσματα που

ακολουθούν είναι κάτοικοι περιοχών μεγάλης αστικής έντασης, αντιμετώπισαν την παρουσία [των μεταναστών] στον καθημερινό τους βιωματικό χώρο μέσα από το διαχωρισμό και την ιεραρχική τους ταξινόμηση. Αναζήτησαν το διαχωρισμό στη βάση του χρώματος του δέρματος και της φυλής ως ενδείξεις μιας θεμελιώδους γενετικής, βιολογικής και κληρονομικής διαφοράς και στη βάση ορισμένων χαρακτηριστικών αλλά και άλλων στοιχείων που διαμορφώνουν τις διαστάσεις μιας ταξινόμησης σε μια αξιολογική κλίμακα πολιτισμικής ανωτερότητας-κατωτερότητας στην οποία τοποθετούνται οι διάφορες κοινωνικές ομάδες. Οι νοητικές κατηγοριοποιήσεις των συμμετεχόντων που εκδηλώθηκαν με αρνητικές κρίσεις και μειωτικές δηλώσεις βασίστηκαν κυρίως στην κατηγορία της φυλής αλλά και άλλων φυσικών χαρακτηριστικών. Η φυλή γίνεται αντιληπτή ως σταθερός και μόνιμος βιολογικός τύπος που διευκολύνει τους συμμετέχοντες να κάνουν διακρίσεις βασισμένες στην έννοια του «είδους». Σ' αυτό το πλαίσιο της κάθετης κατηγοριοποίησης, οι διάφορες ομάδες προβάλλονται ως «είδη», ορισμένα από τα οποία τοποθετούνται στην κατώτερη βαθμίδα χωρίς δικαίωμα σε δικαιώματα σε σύγκριση με ορισμένα άλλα τα οποία τοποθετούνται στην κορυφή ως ανώτερα όχι μόνο λόγω της παράδοσης στην εδαφικότητα αλλά της ανθρώπινης ποιότητας που συνδέεται με αυτήν.

Οι συμμετέχοντες μετατρέπουν τις φυσικές αυτές διαφορές των ομάδων τις οποίες αντιλαμβάνονται ως ένα έγκυρο αποδεικτικό στοιχείο σε κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές. Σ' αυτή τη μετατροπή και την ανάμειξη των φυσικών, κοινωνικών και πολιτισμικών διαφορών, φαίνεται να παίζουν ρόλο ορισμένες αντιλήψεις και αναπαραστάσεις για τη φυσική κατωτερότητα και την αγριότητα των «μακρινών» ομάδων που κυκλοφορούσαν από την εποχή ακόμη του μεσαίωνα. Η εξήγηση του «ξένου» και η «αποδοχή» του μέσα από την απόδοση βιολογικών και έμφυτων αρνητικών σ' αυτόν χαρακτηριστικών είναι μέρος ενός ουσιοποιητικού συλλογισμού που στηρίζει τη διαφοροποίηση των ομάδων στη βάση της ανθρώπινης φύσης και των ποιοτικών χαρακτηριστικών που της αποδίδουν.

«Δεν νομίζω ότι έχουν πολιτισμό αυτοί οι άνθρωποι. Ούτε κουλτούρα ούτε πολιτισμό. Είναι άγριοι άνθρωποι, οι περισσότεροι από δαύτους» (ΣΧ, Ομάδα Πλατεία Βικτωρίας 13). «Βέβαια θεωρώ εγώ, και ίσως να είναι λίγο παρακινδυνευμένο αυτό που θα πω, ότι η κουλτούρα η πολιτιστική των έγχρωμων, που είναι κυρίως από την Αφρική, και των υπολοίπων, έχει μεγάλη διαφορά. Δηλαδή θεωρώ ότι πιο εύκολα ίσως μπορεί να ενταχθεί σε μια δομή κοινωνίας, όπως την έχουμε μάθει, ο λευκός που έρχεται είτε από τη Ρουμανία είτε από τη Βουλγαρία, διότι έχει κάποια κοινά πράγματα, από τον πληθυσμό μας που έρχεται από την Υποσαχάρια Αφρική» (ΜΡ, Ομάδα Οδός Καραμανλάκη, Αθήνα 10).

«Μαζεύονται [στις πλατείες] και μιλάνε στα ζώα» (ΚΑΑ, Ομάδα Μενεμένης 6).

«Δεν υπάρχει τίποτε το κοινό ανάμεσα μας [ντόπιοι και ξένοι]» (ΚΑΑ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

Είναι φανερό ότι οι συμμετέχοντες στις Ο.Ε. αναζητούν όχι μόνο τη διαφορά μεταξύ των ομάδων η οποία συνδέεται με την πολιτισμική διάσταση του ξένου και σχετίζεται με ζητήματα κατανόησης, αλλά έχουν την πεποίθηση ότι δεν υπάρχει τίποτε το κοινό που να τους ενώνει αφού αποβάλλουν από αυτόν [τον ξένο] ακόμη και τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους. Μ' αυτό τον τρόπο, ο ξένος παύει να είναι μέρος της κοινωνικής ομάδας και η σχέση μαζί του μεταβάλλεται σε μη σχέση (Χαϊντενράιχ, 2012, σελ. 10). Οι ουσιοποιητικές πεποιθήσεις των συζητητών εκδηλώθηκαν με την ταυτοποίηση του «ξένου» ως ενός άγνωστου και απρόβλεπτου στοιχείου που εισβάλλει στο οικείο μας περιβάλλον με ορισμένα ενδογενή χαρακτηριστικά που εκδηλώνονται συνήθως με άνομες, απρόβλεπτες και επικίνδυνες συμπεριφορές και συνήθειες.

«Έχουν ένα θράσος. Θα σφαχτούνε, βγάζουν μαχαίρια, μαλώνουν αναμεταξύ τους, και έτσι καλούμε την αστυνομία» (ΚΑΒ, Ομάδα Μενεμένης 6).

«Από τότε που ήρθαν οι αλλοδαποί στη χώ-

ρα μας, έχει αυξηθεί η εγκληματικότητα. Η δικιά τους η φυλή, η ράτσα είναι λίγο εχθρική» (ΝΣΒ, Ομάδα Μενεμένης 6).

«...οι περισσότερες κλοπές είναι με αλλοδαπούς. Είτε είμαστε ρατσιστές είτε όχι, μας κάνουν ότι θέλουν» (ΝΣΑ, Ομάδα Μενεμένης 6).

Η σύνδεση του ξένου μετανάστη με την εγκληματικότητα που έχει βιολογική προέλευση [φυλή, ράτσα] αποδίδει σ' αυτόν μια οντολογική ιδιότητα η οποία χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει την αποβολή του ως επικίνδυνου στοιχείου για την ηθική και συλλογική τάξη. Πρόκειται για μια αναπαράσταση του ξένου ως «εγκληματικού στοιχείου» που είχε για θεωρητική της βάση το επιστημονικό παράδειγμα της βιολογίας του 19ου αιώνα. Στοιχεία που συμπληρώνουν αυτήν την παράσταση του κινδύνου είναι η «επιθετική θρησκεία» του Ισλάμ και οι απρόβλεπτοι μουσουλμάνοι:

«Αν θίξεις τη θρησκεία τους, δημιουργούνται σημαντικά προβλήματα» (ΜΡ, Ομάδα Στελεχών Αστυνομίας 12).

«Μπορεί να σε μαχαιρώσουν για το τίποτα. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι μουσουλμάνοι και έχουν παράνομους χώρους λατρείας, που είναι πιθανά κέντρα ακραίων και τρομοκρατών και κανείς δεν ξέρει τι κάνουν εκεί. Εκεί μπορεί να κρύβεται η Αλ Κάιντα» (ΕΨΤ, Ομάδα από άτομα οργανωμένα στην άκρα δεξιά 11).

Ο κίνδυνος που προκαλείται από την παρουσία των μεταναστών σχετίζεται όχι μόνο με ζητήματα τάξης και συλλογικής ασφάλειας, αλλά και με την πρόσβαση σε πόρους:

«Μπαίνουν λαθραία ενώ υπάρχει ανεργία. Δεν υπάρχουν δουλειές για τους δικούς μας. Και μπορεί επίσης να υπάρχει εγκληματικότητα» (ΚΣΒ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

«Η κατάσταση είναι εκτός ελέγχου: αυτοί που δεν έχουν δουλειά, πρέπει να φύγουν» (ΚΑΑ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

«Δε θα τον βάλεις [τον ξένο] στο σπίτι, παρά μόνο για δουλειά» (ΚΣΑ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

Η ερμηνεία των παραπάνω φράσεων είναι διττή: από τη μια, ο μετανάστης που δεν έχει δουλειά, πρέπει να φύγει γιατί αυτή η κατάσταση του αφαιρεί ιδιότητες αξίας και από την άλλη, ο μετανάστης που είναι εργασιακά ενταγμένος είναι μια απειλητική ταυτότητα γιατί εναντιώνεται άμεσα ή έμμεσα στις ευκαιρίες και την πρόσβαση στην εργασία. Η ουσιοποίηση οργανώνει το σκεπτικό των συζητητών, μιας και τους διευκολύνει να αναπτύξουν τις απόψεις τους, και να δικαιολογήσουν τα αισθήματα της απειλής και του φόβου που με κάποιες σταθερές φράσεις «ακούστηκαν» στις περισσότερες ομάδες εστίασης:

«Δεν τολμώ το βράδυ να γυρίσω μόνη μου στο σπίτι, να βάλω το κλειδί στη πόρτα για να μπω» (NAA, Ομάδα Μενεμένης 6).

«Μας φόβισαν, όταν βλέπαμε τα μπουλούκια. Δεν τολμούμε να βγούμε βράδυ από το αυτοκίνητο και πρέπει να κλειδώνεις την πόρτα δέκα φορές τώρα» (ΚΑΣΤ, Ομάδα Σχολή γονέων Καλαμαριάς 5).

Η εκδήλωση αυτών των συναισθημάτων αποτελεί μέρος μιας στρατηγικής που ανέπτυξαν οι συζητητές η οποία αντιστοιχεί σε διαδικασίες κοινωνικής ταξινόμησης και ιεράρχησης διαφόρων ομάδων (φυλετικών, εθνικών, εθνοτικών) αλλά και στη δημιουργία οντοτήτων που φαίνεται να στερούνται ιδιότητες που συγκροτούν μια αξιωμένη ανθρώπινη υπόσταση. Σ' αυτό το σημείο παραθέτουμε την άποψη ενός νέου από υποβαθμισμένη συνοικία της Θεσσαλονίκης, που εκτός από την οικονομική δυσμένεια και το στίγμα της συνοικίας του, βιώνει την αδυναμία ένταξης στην αγορά εργασίας και την έλλειψη προοπτικής που αυτή συνεπάγεται:

«Να πάνε στην χώρα τους και να ενταχθούμε πρώτα εμείς. Εμείς γίναμε ό,τι γίναμε σε σύντομο χρονικό διάστημα ενώ αυτοί είναι κατώτεροι από εμάς. Εμείς είμαστε οι ανίκανοι του νυχτερινού ΕΠΑΛ. Ναι, είμαι ρατσιστής» (ΝΣΑ, Ομάδα Μενεμένης 6).

Είναι ενδιαφέρον πως αυτή η αντίδραση του

μαθητή στο νυχτερινό ΕΠΑΛ διασταυρώνεται από στελέχη του ΟΚΑΝΑ που έκαναν ενημερωτικές επισκέψεις σε σχολεία του ΕΠΑΛ:

«Το «Αλβανέ» το λέγανε σαν να λέμε μια κακή λέξη ελληνική. Και σε ένα σχολείο φέτος υπήρξε μαθητής μέσα στην τάξη που ενώ είχαμε το θέμα για τη φιλία, είπε ότι «Εγώ δεν θα έκανα ποτέ – το τόνισε δεν ξέρω πόσες φορές – φίλο Αλβανό και αλλοδαπό» (ΣΧ, Ομάδα Κέντρο Πρόληψης, Δήμος Αθηναίων 3).

Χαρακτηριστικές είναι οι αντιδράσεις των συμμετεχόντων που ακολουθούν:

«Δεν μπορεί το παιδί μου να στερείται την κοινωνικοποίηση του παιδικού σταθμού γιατί οι θέσεις δεν επαρκούν καθώς προηγούνται τα παιδιά των αλλοδαπών» (ΚΑΕ, Ομάδα Μενεμένης 6).

«Επιδοτούμενα σεμινάρια στα οποία εμείς δεν έχουμε πρόσβαση, ενώ οι ξένοι έχουν. Άτοκα στεγαστικά δάνεια τα οποία εμείς δεν μπορούμε να πάρουμε ενώ δουλεύουμε, πληρώνουμε φόρους, πάνε τα παιδιά μας στον στρατό» (ΚΑΑ, Ομάδα Μενεμένης 6).

Οι συνομιλητές χρησιμοποιούν την παράσταση του ξένου ως μέσο για να «μιλήσουν» για τη δική τους δυσμενή και επισφαλή κοινωνική θέση. Η αγωνία που εκφράζουν αφορά σε πρωταρχικές λειτουργίες που θεμελιώνουν τη συγκρότηση της ανθρώπινης υπόστασης, ως κάτι βαθύτερο και ζωτικής σημασίας. Η Χαϊντενράιχ (2012, σελ. 21) συζητά την ιδέα του πολλαπλασιασμού του ξένου που δεν αφορά μόνο τους μετανάστες, αλλά λειτουργίες, χώρους και αντικείμενα της κοινωνίας που δημιουργούν την αποξένωση στους «ντόπιους». Και αυτή είναι η πραγματική απειλή, για την οποία όμως οι συζητητές αδυνατούν να μιλήσουν. Σ' αυτό το πλαίσιο, η άρνηση του ξένου που εκδηλώνεται φοβικά, λειτουργεί υπαρξιακά για τα κοινωνικά μας υποκείμενα. Η ουσιοποίηση του συλλογισμού τους είναι ανάκλαση της αντιθετικής παράστασης περί «ανθρώπινης φύ-

σης» και «οιονεί μη ανθρώπινης φύσης». Οι συζητητές ενεργοποιώντας διαδικασίες υποανθρωποποίησης, βιολογικοποίησης, φυσικοποίησης των εξωομάδων (Haslam, Rothschild & Ernst, 2000) αφαίρεσαν από τον ξένο μετανάστη τις ανθρωπίνες του ιδιότητες ώστε να τον αποβάλλουν από κάθε διαδικασία διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης δικαιωμάτων.

Η Ξενοφοβία ως αντίδραση που προέρχεται από την παράσταση του γηγενούς πολίτη ως δικαιούχου πόρων

Η διάσταση του γηγενούς πολίτη που αντλεί την υπόσταση του από τη σχέση του με τον τόπο καταγωγής και τα δικαιώματα που απορρέουν μέσα από τη διαχρονική παρουσία και κυριαρχία σ' αυτό τον τόπο αποτέλεσε τη βάση για να αναπτύξουν οι συμμετέχοντες τα επιχειρήματα τους ως στρατηγική άμυνας στην άρρητη αδικία που ανέφεραν ότι βιώνουν και την οποία συνέδεσαν με αισθήματα θυμού και αγανάκτησης.

«Βιώσαμε αδικίες, μεγάλες αδικίες, γιατί οι ξένοι προηγούνται παντού» (ΚΑΑ, Ομάδα Μενεμένης 6).

Οι συζητητές χρησιμοποιούν τις αναπαραστάσεις της ελληνικότητας και της εθνικής ταυτότητας ως στρατηγική για να προσδιορίσουν τις προϋποθέσεις και τους όρους της απόδοσης δικαιοσύνης και ανταποδοτικότητας. Οι αναπαραστάσεις αυτές αντλούν από έναν ιδεολογικό εθνικιστικό λόγο περί αγωνιστικού συλλογικού παρελθόντος, καθαρότητας, ομοιογένειας, δεσμών αίματος αλλά και μιας ιδιαίτερης ιδιοσυγκρασίας.

«...Οι Έλληνες είναι κλειστή, καθαρή κοινότητα. Οι Εγγλέζοι είναι διαφορετικοί: είναι ένα συνονθύλευμα, ενώ ο Έλληνας είναι καθάρος, δεν υπάρχουν άλλες φυλές...» (ΚΣΑ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

«Εμείς [οι Έλληνες] έχουμε χύσει το αίμα μας. Ξαφνικά έρχονται αυτοί οι άνθρωποι βία, δεν χωράνε. Ήρθαν χωρίς να ρωτηθούν

και θέλουν να έχουν ίσα δικαιώματα» (ΚΣΑ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

Η πρόσληψη των συμμετεχόντων για την υπαγωγή τους σε μια ανώτερης τάξης κοινότητα, το έθνος, που συγκροτείται στη βάση της ομοιότητας και της ομοιογένειας, της κοινής μοίρας και του πολιτικού αγώνα, τους δίνει το ρητορικό απόθεμα που θα τους επιτρέψει να μιλήσουν για τα κριτήρια της διαδικαστικής δικαιοσύνης που αντιστοιχούν στην εντοπιότητα ως διαχρονική σχέση εδαφικής κυριαρχίας. Προσδιορίζοντας αυτά τα κριτήρια, οι συμμετέχοντες διατυπώνουν τις κρίσεις τους για τις προϋποθέσεις και τις ιδιότητες ενός δικαιούχου πόρων (υλικών και συμβολικών). Μέσα από αυτές τις ιδιότητες διεκδικούν την ατομική τους θέση στην κοινωνική δομή αποκλείοντας όσους δεν έχουν θέση σ' αυτήν.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, τα δικαιώματα προβάλλονται στη βάση μιας γενικής αρχής της πολιτείας και του κράτους:

«Το ελληνικό κράτος πρέπει να δώσει στους Έλληνες, θέλουν να το καταλάβουν ή όχι; Το απαιτώ και για τα παιδιά μου και για μένα. Το απαιτώ. Έχει δώσει πάρα πολλά στους ξένους. Οι δικοί μου δούλεψαν, τίποτε δεν βρήκαν έτοιμο από το κράτος. Το κράτος τίποτε δεν έδωσε στον Έλληνα, και τα έδωσε όλα σ' αυτούς» (ΚΑΓ, Ομάδα Μενεμένης 6).

Όλοι οι συμμετέχοντες δήλωσαν κατηγορηματικά ότι έχουν μεγάλη απόσταση από τις νοοτροπίες και τις πρακτικές των μεταναστών και κυρίως των νέων προσφύγων. Μέσα από αυτές τις διαφορές συμπληρώνουν το περιεχόμενο των αναπαραστάσεων περί ελληνικότητας με όρους νοοτροπίας και τρόπου ζωής (Φίγγου, 2010). Τα κυριότερα χαρακτηριστικά που τους αποδίδουν είναι η «βρωμιά», ότι συγκεντρώνονται στους δημόσιους χώρους χωρίς κάποιο ιδιαίτερο λόγο, ότι έχουν μια άλλη σχέση με την αξία της ζωής.

«Πίνουν ανεξέλεγκτα, φωνάζουν, ψήνουν έξω από το σπίτι, λερώνουν και δεν τους νοιάζει για τους άλλους. Δε σέβονται και φοβόμαστε να τους πούμε κάτι γιατί είναι με μια μπίρα στο χέρι.

Όλες οι φυλές είναι μαζεμένες στο πάρκο και την πλατεία. Δεν είμαι ρατσίστρια. Αυτοί έχουν ρατσισμό απέναντι μας» (ΚΑΑ, Ομάδα Μενεμένης 6).

«Οι “ξένοι” δεν έχουν τις ίδιες συνήθειες με τους Έλληνες, δεν έχουν λεφτά, αλλά ούτε και τους θέλω εδώ» (ΜΡ, Ομάδα από άτομα οργανωμένα στην άκρα δεξιά 11).

Οι παραστάσεις περί ελληνικότητας και εθνικής ταυτότητας σχετίζονται με την πρόσληψη απειλής για αλλοίωση της εθνοτοπικής ταυτότητας (συμβολικές απειλές), και έτσι δικαιολογούν το φόβο που αισθάνονται για τον ξένο:

«Η μεγάλη εισβολή μεταναστών και η αλλοίωση του χαρακτήρα της περιοχής. Σε λίγο θα είμαστε ξένοι στον τόπο μας. Η πλατεία Βικτωρίας ήταν παλιά καλύτερη περιοχή της Αθήνας» (ΜΡ, Ομάδα από άτομα οργανωμένα στην άκρα δεξιά 11).

Η ουσιολογική και ολοποιητική οντότητα του «έθνους» επιστρατεύεται από τους συμμετέχοντες των ομάδων εστίασης ως μέσο που μπορεί να συνδέσει τον κατακερματισμένο ατομικό εαυτό «με μια δεσμευτική, προνεωτερική, προσυμβολαϊκή συλλογική μήτρα, στην οποία απορροφώνται οι επιμέρους συγκρούσεις και αναιρούνται οι κοινωνικοί όροι της αποξένωσης» (Καφετζής, 2009, σελ. 335).

Η Ξενοφοβία ως αμφίσημη κατάσταση

Στο θεωρητικό δοκίμιο της Χαϊντενράιχ (2012) για την έννοια του ξένου, η αμφισημία του ξένου εκφράζεται με τις χωρικές κατηγορίες του «κοντά» και «μακριά» οι οποίες αναμειγνύονται με πολιτισμικές κατηγορίες του «οικείου» και «ξένου», και έτσι περίπου πάντα ο ξένος βρίσκεται «εδώ» και «εκεί», σε μια αμφίθυμη ψυχική κατάσταση αγκίστρωσης και συνάμα απαγκίστρωσης. Τα χαρακτηριστικά αυτά στοιχεία του ξένου, που τον καθιστούν «εντός» αλλά ταυτόχρονα και «εκτός», καθορίζουν τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής επαφής και αλληλεπίδρασης με τους γηγενείς. Χα-

ρακτηριστικά είναι τα αποσπάσματα που ακολουθούν τα οποία προέρχονται από τις συμμετέχουσες στην ομάδα εστίασης της σχολής γονέων εύπορης αστικής περιοχής.

«Τους βάλαμε στα σπίτια μας, τους βοηθήσαμε. Όμως τώρα έχουν αλλάξει τα πράγματα. Έχουν αντιστραφεί οι όροι. Θεωρώ ότι έχουν γίνει αυτοί ρατσιστές. Γιατί είμαστε ανοργάνωτοι... η κοινωνία φταίει» (ΚΑΚ, Ομάδα Σχολή γονέων Καλαμαριάς 5).

«Είμαι θετική προς τους μετανάστες, παρ' όλες τις δυσκολίες και όλη την εγκληματικότητα. Έχω πολύ ευαισθησία σε αυτό το θέμα. Λυπάμαι για την κακομεταχείριση. Φτάσαμε στο σημείο να τους εκμεταλλευόμαστε. Εγώ χρησιμοποιώ Ρωσοπόντιους που παίρνουν λιγότερα» (ΚΑΑ, Ομάδα Σχολή γονέων Καλαμαριάς 5).

«Κανείς δεν αφήνει το σπίτι του έτσι. Προσωπικά τους βλέπω με συμπάθεια. Στεναχωριέμαι για την έλλειψη υποδομών. Τα παιδιά τους θα Ελληνοποιηθούν. Ο Αλβανός είναι πολύ έξυπνος λαός» (ΚΑΒ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

Οι χωρικές διαζεύξεις τού «μακριά» και του «κοντά» εν μέρει ερμηνεύουν τη συναισθηματική αμφιθυμία των συμμετεχόντων: όταν ο μετανάστης είναι «μακριά» και επομένως «εκτός», ενεργοποιούνται δεοντολογικές αποκρίσεις που εκδηλώνονται με αισθήματα συμπάθειας και συμπόνιας. Αντίθετα, όταν πλησιάζει [ο μετανάστης] και είναι «κοντά», εκδηλώνεται [από τους γηγενείς] δυσπιστία και καχυποψία, συναισθηματικές διεργασίες που αναπαράγουν τη σταθερή ασυμμετρία μεταξύ τους.

«Τους πληρώναμε ένσημα, τους δίναμε λεφτά αλλά ήταν κάποιοι πιο απαιτητικοί» (ΚΑΗ, Ομάδα Σχολής γονέων Καλαμαριάς 5).

«...οι άνθρωποι αυτοί έχουν μια σκληρότητα. Της έδινε ένα πάρα πολύ καλό μισθό, είχα την αίσθηση ότι θα είχε καλή σχέση με τα παιδιά μου. Είναι θέμα προσωπικής κουλτούρας» (ΚΑΕ, Ομάδα Σχολής γονέων Καλαμαριάς 5).

«Υπάρχουν και κάποια κοινά. Οι Αλβανίδες περιθάλπουν τους ηλικιωμένους, αλλά κάποια στιγμή μπορεί να γίνουν και αχάριστες» (ΚΑΒ, Ομάδα Μυτιλήνης 1).

Οι απόψεις αυτές των συμμετεχόντων εκφράζουν μια κατάσταση συναισθηματικής αμφιθυμίας απέναντι στους μετανάστες που μπορεί να οδηγήσει σε ασταθείς και απρόβλεπτες συμπεριφορές (Παυλόπουλος, 2006). Σ' αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί η ανασκόπηση της Χρυσοχού (2011) για τις διαφορετικές μορφές και όψεις του ρατσισμού, όπως είναι ο σύγχρονος, ο άδηλος, ο αμφίθυμος και ο ρατσισμός της αποστροφής.

Η πολιτική παραγωγή της ξενοφοβίας

Στα σχετικά αποσπάσματα λόγου των συμμετεχόντων, ειδικά των ομάδων από τις περιοχές μεγάλης αστικής έντασης, το «κράτος» με την αφηρημένη του έννοια, αλλά και σε όλες τις πιθανές του εκφράσεις και παραλλαγές, όπως αστυνομία, Δήμος, υπηρεσίες υγείας, εμφανίζεται να απουσιάζει.

«Δεν υπάρχει καμία μέριμνα από το Δήμο, δε βλέπω να έχει γίνει τίποτα, να αλλάζει. Έχω ζήσει στο δήμο Ευόσμου και βλέπω ότι, είμαι δημότισσα Μενεμένης έτσι, είμαι εδώ πέρα δημότισσα από τότε που ψηφίζω, δε βλέπω να έχει γίνει κάτι, να έχει αλλάξει κάτι» (ΚΑΕ, Ομάδα Μενεμένης 6).

Η επαναφορά της ισχύος του νόμου και της ανακατασκευής του οικείου χώρου αποτελεί το πλαίσιο νομιμοποίησης για τη μετάβαση από την ξενοφοβική στάση στην πολιτική ξενοφοβία και στην αποδοχή πολιτικών πρακτικών που συνδέονται μαζί της. Η αυτοδικία συγκεκριμένων πολιτικών ομάδων, όπως στην περίπτωση της άκρας δεξιάς, εκλαμβάνεται ως μια φυσική εξέλιξη για την κάλυψη ενός κρίσιμου κενού οργάνωσης και ασφάλειας στη γειτονιά και στην πόλη γενικότερα.

«Εδώ τις προάλλες... άλλος ένας φόνος έγινε... αλλά υπάρχουν φόνοι που δεν ακούγονται. Με μαχαίρι, με όπλο, με τη βία τη σω-

ματική... Απλά είχαμε και ένα θύμα, ένα θάνατο... Δηλαδή...» (ΣΧ, Ομάδα Οδός Καραμανλάκη, Αθήνα 10).

Η πολιτική παραγωγή της ξενοφοβίας φαίνεται να συνδέεται με τη γενικότερη απουσία μίας μεταναστευτικής πολιτικής που παράγει καθημερινές διακρίσεις και σε αρκετές περιπτώσεις πρακτικές καταστολής των μεταναστών. Στοιχείο αυτής της πολιτικής παραγωγής αποτελεί και η απουσία δικαιωμάτων για μια οργανωμένη κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση των μεταναστών.

4. Συζήτηση

Τα ευρήματα της ποιοτικής ανάλυσης των ομάδων εστίασης φανέρωσαν τις κοινωνιο-ψυχολογικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες συγκροτούνται οι νοηματοδοτήσεις των γηγενών για τους μετανάστες προς την κατεύθυνση των ερευνητικών μας αναμονών. Οι συνομιλητές των ομάδων εστίασης ανέπτυξαν τα επιχειρήματα και τις απόψεις τους για τους μετανάστες αντλώντας σε σημαντικό βαθμό από το ιδεολογικό περιβάλλον μιας διαδοχής κοινωνικών αναπαραστάσεων για το είδος και τη φύση των κοινωνικών ομάδων, τους όρους για τη διάταξη των κοινωνικών θέσεων στην κοινωνική δομή, τα κριτήρια για την οργάνωση των διομαδικών σχέσεων και την απόδοση δικαιοσύνης, τις βάσεις για τη διατήρηση της κοινωνικής και «ηθικής» τάξης μέσα στα όρια μιας ορισμένης επικράτειας, της εθνικής. Οι μετανάστες εμφανίστηκαν στον καθημερινό λόγο των συμμετεχόντων ως «κοινωνικές κατηγορίες που εμπεριέχουν “κάτι” που τις κάνει να είναι αυτές που είναι και τις θωθεί να συμπεριφέρονται όπως συμπεριφέρονται» (Κάκκου & Χρυσοχού, 2010, σελ. 551).

Πολλοί από τους συμμετέχοντες, ενώ βιώνουν καθημερινά την κοινωνική ανισότητα, αδυνατούν να μιλήσουν για αυτήν και τις πραγματικές της αιτίες. Παρακινούμενοι από έναν ισχυρό συναισθηματικό κόσμο και από το κυρίαρχο ιδεολογικό περιβάλλον, κατασκευάζουν κοινωνικές κατηγορίες στη βάση της φυλής ή της εθνότητας για να απο-

δώσουν σ' αυτές μέσα από έναν ουσιοποιητικό συλλογισμό ιδιότητες και χαρακτηριστικά τέτοια που να τις απονομιμοποιούν. Στην ανασκόπηση των Κάκου και Χρυσόχου (2010) για τις συνθήκες που παράγουν ουσιοποιητικές απόψεις σχετικές με τη «φύση» των διομαδικών σχέσεων αναφέρονται ευρήματα της κοινωνικο-ψυχολογικής έρευνας (Fiske, 1998) που δείχνουν ότι η ουσιοποίηση επιστρατεύεται ως στρατηγική άμυνας όταν υπάρχει απειλή των συμφερόντων (Morton et al., 2009), όπως και σε ανταγωνιστικές σχέσεις με ομάδες χαμηλού κύρους που θεωρούν ότι οι ευκαιρίες για ατομική ανέλιξη είναι περιορισμένες λόγω της μη διαπερατότητας των ορίων που έχουν επιβληθεί. Πρόκειται για μια διαδικασία παράλληλη της διαδικασίας της αντικειμενοποίησης στις κοινωνικές αναπαραστάσεις που μέσα από το απόθεμα μιας συναινετικής κοινωνικής γνώσης αντλούνται πεποιθήσεις για την κατασκευή του «άλλου».

Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες μας βρίσκονται σε κατάσταση δυσμενούς κοινωνικής θέσης σε κοινωνικά περιβάλλοντα υλικής αποστέρησης και με περιορισμένες τις ευκαιρίες για εργασιακή ένταξη (π.χ. περιοχή Μενεμένης Θεσσαλονίκη). Η θέση χαμηλού κύρους όταν συνδυάζεται με την αδυναμία ανάληψης θετικής κοινωνικής δράσης ή με την αδυναμία ατομικής ανέλιξης και την ταυτόχρονη παρουσία μεταναστών που εξασφαλίζουν «προνομία» δημιουργεί αισθήματα αδελφικής σχετικής αποστέρησης που εκδηλώνονται με την αντίληψη αδικίας (Davis, 1959), το διομαδικό ανταγωνισμό και αισθήματα θυμού, οργής και απειλής τα οποία συχνά εκτονώνονται ως ξενοφοβικές αντιδράσεις. Η ένταση του διομαδικού ανταγωνισμού μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από την αρνητική κοινωνική κινητικότητα και την αρνητική κοινωνική ταυτότητα που τα κοινωνικά υποκείμενα αισθάνονται από τον περιορισμό του παραγωγικού συστήματος (Tajfel & Turner, 1979).

Το υβριδικό και επισφαλές σύστημα του περιφερειακού παραγωγικού σχηματισμού, όπως αυτό εμφανίζεται στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, αποδομώντας την αξία της εργασίας (προστασία της εργασίας, ασφάλεια των εργαζομένων, επί-

πεδο μισθών) αμφισβητεί την ίδια την υπόσταση του κοινωνικού ανθρώπου. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό υποκείμενο κατασκευάζει την εικόνα του ξένου διατυπώνοντας περιγραφές ιδιοτήτων και γνωρισμάτων που αποδίδονται στην «οιονεί μη ανθρώπινη ύπαρξη» του. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δομικής βίας αναδύεται ένα ξενοφοβικό υποκείμενο ως γεννήτρια μίας αρνητικής διαλεκτικής της υποκειμενικής και συλλογικής ξενοφοβίας. Σ' αντίθεση με την κλασική θεωρία περί «αυταρχικής προσωπικότητας» (Adorno et al., 1950), το μοντέλο ανάλυσης που προτείνουμε έχει σχέση περισσότερο με το «μη χαρακτήρα» και την ανάδυση ενός ξενοφοβικού εαυτού.

Η ιδιότητα του γηγενούς πολίτη προβάλλεται από τους συμμετέχοντες ως συγκροτητική μιας ελάχιστης κατάστασης οντολογικής υπόστασης. Καθώς τα κοινωνικά υποκείμενα βιώνουν την αποτυχία συγκρότησης ενός ολοκληρωμένου κοινωνικού εαυτού, χρησιμοποιούν το «έθνος» όχι ως αφηρημένη ιδέα, αλλά ως προέκταση μιας εθνοτοπικής αναφοράς που σχετίζεται παράλληλα με αρχέτυπα της αιματοσυγγένειας, της καταγωγής και της εδαφικότητας τα οποία προβάλλονται από τους συζητητές ως όροι δικαιωμάτων. Η πολιτική ελίτ διαχρονικά παράγει εθνική ιδεολογία η οποία εφάπτεται με δηλώσεις που εκφράζουν την ταύτιση με το έθνος. Καθημερινές δημώδεις αντιλήψεις και μεγάλες αναπαραστάσεις της ρητορικής πολιτικής σε σχέση με το έθνος και την εθνική ταυτότητα αλληλοτροφοδοτούνται για να επιβάλουν όρια για το ποιός ανήκει στην κοινότητα του έθνους και ποιός όχι.

Το σύνθημα που ακούγεται «Αίμα, Τιμή, Χρυσή Αυγή» όλο και περισσότερο σε διαδηλώσεις και ταραχές, με θέμα την παρουσία των πληθυσμών τρίτων χωρών, υποστηρίζει την άποψη ότι η ξενοφοβική στάση και πρακτική δεν περιορίζεται στο επίπεδο της συμπεριφοράς και των πεποιθήσεων, αλλά μετουσιώνεται σε πρότυπα και σταθερές αντιλήψεις που καθοδηγούν σε ένα δεύτερο επίπεδο τη συγκρότηση πολιτικών πρακτικών και της πολιτικής ταυτότητας των συλλογικών σωμάτων. Με την πρόσφατη ισχυρή άνοδο του ακροδεξιού πολιτικού κόμματος και τις εκτεταμένες βίαιες πρακτικές, παρατηρούμε να εξελίσσεται μια

αρνητική διαλεκτική και ένας επιτεινόμενος κύκλος που οδηγεί σημαντικά τμήματα του πληθυσμού στην αποδοχή της ξενοφοβίας και του ρατσισμού ως μίας σημαντικής πολιτισμικής και πολιτικής αξίας.

Σε ένα διαλεκτικό υπόδειγμα ανάλυσης θα πρέπει να εισάγουμε εδώ την έννοια της Αξίας που ως κοινωνική και πολιτισμική οντότητα απορρέει από πραγματικά γεγονότα, καθημερινές πρακτικές και παραδοσιακές στάσεις δημιουργώντας σε ένα ακόλουθο χρονικό σημείο «νέες» πολιτικές Αξίες και πρακτικές. Αυτή η ερμηνεία βλέπει την ξενοφοβία ως μια στιγμή στην αρνητική διαλεκτική ενός ολοκληρώματος που καθορίζει τον ξενοφοβικό εαυτό και την κοινωνική ύπαρξη του ανθρώπου που βιώνει την κοινωνική και εργασιακή επισφάλεια σε ένα άξενο και εχθρικό αστικό περιβάλλον. Οι αξίες και τα αξιακά πρότυπα ως τα τελικά αποτυπώματα της επεξεργασμένης αυτής εμπειρίας (Poulantzas, 1965, σελ. 43) αποτελούν εδώ το πλαίσιο στο οποίο ξετυλίγεται ο δρόμος για μια ατομική και κυρίως συλλογική δράση.

Η ανάλυση της παρούσας μελέτης βασίστηκε κυρίως στα σταθερά μοτίβα των επιχειρημάτων και των «λογικών» που αναπτύχθηκαν από τους συμμετέχοντες παρουσιάζοντας μια συνολική αποτίμηση της συλλογικής ψυχολογικής τους κατάστασης και της σχέσης/μη σχέσης με τους μετανάστες υποτονίζοντας τους ειδικούς καθορισμούς και τις επιμέρους διαφοροποιήσεις ως προς την κοινωνικο-οικονομική και επαγγελματική τους θέση, το φύλο, το πολιτισμικό τους κεφάλαιο και ενδεχομένως άλλες παραμέτρους. Πρόκειται για έναν περιορισμό της μελέτης που χρειάζεται να ωριμάσει σε επόμενα στάδια της επεξεργασίας του υλικού αξιοποιώντας παράλληλα και τη «φωνή» των άλλων ομάδων εστίασης, όπως των ανέργων και των δασκάλων αλλά και των ίδιων των μεταναστών. Η μελέτη μας φώτισε ορισμένες μόνο κοινωνιο-ψυχολογικές διαδικασίες της ξενοφοβίας καθώς το πρωτογενές μας υλικό βασίστηκε σε λεκτικές παραγωγές τις οποίες προσπαθήσαμε κυρίως να συνδέσουμε με τις καθημερινές αλλά και ευρύτερες συνθήκες των κοινωνικών υποκειμένων, και δευτερευόντως με ιδεολογικά φαινόμενα, όπως τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και

τα αξιακά πρότυπα. Ο τρόπος που οργανώσαμε τις ερευνητικές μας αναμονές και τη στρατηγική της ανάλυσης μας ενδεχομένως να εμπεριέχει και τις δικές μας προκαταλήψεις ως κοινωνικά ερευνητικά υποκείμενα τις οποίες μέσα από κριτικές θεωρήσεις και αναθεωρήσεις χρειάζεται να δούμε ξανά ως μέρος μιας διαρκούς αναστοχαστικής διαδικασίας για τον τρόπο και το είδος παραγωγής γνώσης.

Ευχαριστίες

Η παρούσα έρευνα υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Δράσης 2.3/09, Προτεραιότητα 2, Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης Υψηκών Τρίτων Χωρών - Ετήσιο Πρόγραμμα 2009 και συγχρηματοδοτήθηκε κατά 75% από κοινοτικούς πόρους και κατά 25% από εθνικούς πόρους. Ευχαριστούμε θερμά τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες που εθελοντικά δέχθηκαν να λάβουν μέρος στις ομάδες εστίασης. Τέλος, απευθύνουμε τις ευχαριστίες μας στους κριτές για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους και τη σχολαστική δουλειά που έκαναν.

Βιβλιογραφία

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Chtouris, S. (1990). *Die andere Gegenwart. Kreta, Tradition und Moderne der Europäischen peripherie*. Kassel: GHK.
- Davis, J.A. (1959). A formal interpretation of the theory of relative deprivation. *Sociometry*, 22, 280-296.
- Esses, V.M., Jackson, L.M., & Armstrong, T.L. (1998). Intergroup competition and attitudes toward immigrants and immigration: An instrumental model of group conflict. *Journal of Social Issues*, 54, 699-724.
- Eurobarometer (1997). *Opinion Poll Racism & Xenophobia in Europe*, No. 41.
- Fiske, S.T (1998). Stereotyping, prejudice and discrimination. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (pp. 357-411). New York: McGraw-Hill.
- Haslam, N., Rothschild, L., & Ernst, D. (2000). Essentialist beliefs about social categories. *British Journal of Social Psychology*, 39, 113-127.

- Κάκκου, Μ. & Χρυσόχου, Ξ. (2010). Η κοινωνική ανισότητα ως ουσιαστική διαφορά των κοινωνικών κατηγοριών: Μια συμβολή στη μελέτη της ουσιοποίησης. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη, Νόηση και Συμπεριφορά* (σσ. 551-580). Αθήνα: Πεδίο.
- Καφετζής, Τ. (2009). Το «ταυτό» και «μη ταυτό» στην Ελλάδα της μετανάστευσης. Ιδιογραφικές διαστάσεις ερευνητικών δεδομένων για τον ρατσισμό και την ξενοφοβία. Στο Μ. Παύλου & Αθ. Σκουλαρίκη (Επιμ.), *Μετανάστες και Μειονότητες* (σσ. 333-352). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Kidd, P.S. & Parshall, M.B. (2000). Getting the Focus and the Group: Enhancing analytical rigor in focus group research. *Qualitative Health Research*, 10, 293-308.
- Lukacs, G. (1986). *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins* (Vol. 2). Darmstadt and Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag.
- Marx, K. (1890/1962). *Das Kapital: Kritik der Politischen Ökonomie* (4th edn). Berlin: Dietz Verlag.
- Morgan, D.L. (1996). Focus groups. *Annual Review of Sociology*, 22, 129-152.
- Morton, T.A., Postmes, T., Haslam, S.A. & Horsney, M.J. (2009). Theorizing gender in the face of social change: Is there anything essential about essentialism? *Journal of Personality & Social Psychology*, 96, 653-664.
- Παυλόπουλος, Β. (2006). Κοινωνικός στιγματισμός: Από τη σκοπιά του «θύτη» και του «θύματος». Στο Π. Κορδούτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σσ. 126-145). Αθήνα: Ατραπός.
- Poulantzas, N. (1965). *Nature des choses et droit: Essai sur la dialectique du fait et de la valeur*. Paris: Librairie generale de droit et de jurisprudence.
- Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. *American Sociological Review*, 60, 586-612.
- Riek, B.M., Mania, E.W. & Gaertner, S.L. (2006). Intergroup threat and outgroup attitudes: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 336-353.
- Sherif, M. (1966). *Group Conflict and Cooperation*. London: Routledge.
- Stephan, W.G., Ybarra, O. & Bachman, G. (1999). Prejudice towards immigrants. *Journal of Applied Social Psychology*, 29, 2221-2237.
- Smith, J.A. (1995). Semi-structured interviewing and qualitative analysis. In J.A. Smith, R. Harre & L. Van Langehove (Eds), *Rethinking methods in psychology* (pp. 9-26). London: Sage.
- Stephan, W.G. & Stephan, C.W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Claremont Symposium on Applied Social Psychology* (pp. 23-46). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W.G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 33-47). California: Brooks/ Cole.
- Φίγγου, Ε. (2010). Ρητορικές κατασκευές της «ελληνικότητας» στο λόγο περί μετανάστευσης: εθνική ταυτότητα και χρόνος. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Κοινωνική σκέψη, Νόηση και Συμπεριφορά* (σσ. 463-490). Αθήνα: Πεδίο.
- Χαϊντενράιχ, Ε. (2012). Ο ξένος, ένα θεωρητικό κείμενο για την έννοια του ξένου. Στο Σ. Χτούρης, Α. Ζήση, Κ. Ρόντος & Μ. Ρενταρή (Επιμ.), *Κοινωνικές ομάδες με ξενοφοβικές τάσεις* (σσ. 8-28). Πρακτικά Ημερίδας. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης. Μυτιλήνη.
- Χρυσόχου, Ξ. (2011). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα: Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Χτούρης, Σ. (1997). *Μεταβιομηχανική Κοινωνία και η Κοινωνία της Πληροφορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

The emergence of xenophobic self within the contemporary Greek social experience: Findings based on focus groups

ANASTASIA ZISSI¹, SOTIRIS CHTOURIS²

MICHALITSA CHIOU³, MALAMA RERTARI⁴

ABSTRACT

The present paper provides a theoretical discussion of the qualitative findings generated by 14 focus groups conducted as a means to study phenomena of xenophobia and racism, individual and collective reactions of host majority members towards immigrants under the contemporary conditions of economic crisis that the country is facing. The focus groups were organized in order to examine how these social and economic conditions shape the ways host majority members and immigrants coexist, their daily experiences, the type and quality of intergroup relations. Content analysis was focused on the host society members' lines of arguments, beliefs and perceptions that they developed on issues related to immigrants and immigration. The analysis revealed four different themes; a) xenophobia as negation and rejection of the foreigners, b) xenophobia as a reaction that derives from the idea of the "indigenous citizen" who is entitled to his/her resources, c) xenophobia as an ambivalent reaction, and d) the political production of xenophobia. The contemporary conditions of the country characterized by structural violence contribute in the emergence of a new type struggling xenophobic self as a generator of a negative dialectic relationship between an individual xenophobic reaction and a collective one.

Keywords: Xenophobia, Racism, Focus group, Content analysis, Inter-group relations.

1. *Address:* Assistant Professor of Social Psychology, Department of Sociology, University of the Aegean. Building 'Department of Environment', Xenia B, University Hill, 81100, Mytilene, Lesvos, Greece. Tel.: +30 22510 36516. Fax: +30 22510 36524. E-mail: A.Zissi@soc.aegean.gr
2. *Address:* Professor of Sociology, Department of Sociology, University of the Aegean. Scientific Coordinator of Research 'Social groups with xenophobic tendencies'. Director of Social and Cultural Communication and Digital Documentation Laboratory. Building "Department of Environment", Xenia B, University Hill, 81100, Mytilene, Lesvos, Greece. Tel.: +30 22510 36526. Fax: +30 22510 36524. E-mail Address: Htouris@aegean.gr
3. *Address:* Research Sociologist, Department of Sociology, University of the Aegean. Building "Department of Environment", Xenia B, University Hill, 81100, Mytilene, Lesvos, Greece. Tel.: +30 22510 36516. Fax: +30 22510 36524. E-mail: mchiou@soc.aegean.gr
4. *Address:* Sociologist, Department of Sociology, University of the Aegean. Building "Department of Environment", Xenia B, University Hill, 81100, Mytilene, Lesvos, Greece. Tel.: 30 22510 36531. Fax: 30 22510 36524. E-mail: socm04019@soc.aegean.gr.